
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ευάγγελος Β. Αλεξίου, *Ισοκράτης Εὐαγόρας. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2005, σελ. 259.

Το βιβλίο αποτελείται από εισαγωγή (σσ. 29-78), κείμενο - μετάφραση (σσ. 80-107), και ερμηνευτικό υπόμνημα (σσ. 109-224). Περιλαμβάνει επίσης προλογικό σημείωμα (σσ. 11-13), βιβλιογραφία - βραχυγραφίες (σσ. 15-28), πίνακα πηγών (σσ. 225-251) και πίνακα ονομάτων - εννοιών - θεμάτων (σσ. 253-259).

Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του βιβλίου τα οποία συνιστούν και τη συμβολή του στην έρευνα. (1) Η εισαγωγή έχει απορτιστεί από τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, από την οποία έχουν αντληθεί τα κυριότερα και χαρακτηριστικότερα θέματα των λόγων του Ισοκράτη. (2) Τα αναλυτικά σχόλια σε κάθε λήμμα έχουν αποδελτιωθεί από τη γενικότερη βιβλιογραφία για τον Ισοκράτη και έχουν συνταχθεί, ώστε να αποτελούν το σχόλιο σε κάθε θέμα, βασισμένα κάθε φορά σε έξι, επτά, οκτώ, έντεκα ή περισσότερα βιβλιογραφικά λήμματα. Τα σχόλια περιλαμβάνουν θέματα ρητορικής, ηθικής, πολιτικής, φιλοσοφίας, ιστορίας, αρχαιολογίας, κριτικής του κειμένου, γραμματικά και συντακτικά. Τα σχόλια σε κάθε χωρίο έχουν για πρώτη φορά συνταχθεί όχι μόνο στην ελληνική αλλά και στη διεθνή βιβλιογραφία.

Είναι μία καλή συγκυρία που το 2003 η επιστημονική κοινότητα υποδέχτηκε την έκδοση του Ισοκράτη στη Bibliotheca Teubneriana από τον Β. Γ. Μανδηλαρά. Το υπόμνημα συνεχίζει, με τον καλύτερο τρόπο, τα υπομνήματα του Livingstone για τον Βούσιριν, της Zajonz για την Έλένη και του Roth για τον Παναθηναϊκό. Άλλωστε ο συγγραφέας έχει μακρά συμβολή στην έρευνα του Ισοκράτη.

Στην εισαγωγή ο Ισοκράτης δεν αντιμετωπίζεται μόνο από ρητορική αλλά και από ηθική-«φιλοσοφική» σκοπιά. Καταγράφεται η θέση του Ισοκράτη στην εξέλιξη της αρχαίας ρητορικής. Ο συγγραφέας εντάσσει τον Ισοκράτη στο πλαίσιο της αρχαίας αντιπαράθεσης μεταξύ ρητορικής και φιλοσοφίας και επιχειρεί να δείξει ότι ο ρήτορας δεν εκφράζει τη θεωρητική φιλοσοφία, αλλά την πρακτική ηθική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων. Ο Ισοκράτης αναδεικνύεται ένας πρώιμος θεωρητικός της κοινής γνώμης, κορυφαίος σε θέματα παιδείας και πολιτικής δημοσιογραφίας. Μεταφέρει έννοιες από την παιδεία λόγων στην πολιτική ζωή και στην εξωτερική πολιτική, ερμηνεύει ιστορικά γεγονότα με βάση ηθικές έννοιες, και προβάλλει στο μυθικό παρελθόν τις δικές του πολιτικές ιδέες. Περιλαμβάνά-

νεται επίσης η φιλοδοξία του Ισοκράτη, το φιλοτίμως διατεθῆναι πρὸς τὸ λέγειν εὖ, και το ρητορικό εγκώμιο.

Στον *Εὐαγόρα* τη θέση ενός μυθικού εγκωμιαζομένου προσώπου καταλαμβάνει ένα σύγχρονο ιστορικό πρόσωπο, ο Κύπριος βασιλιάς Ευαγόρας. Με το εγχείρημα αυτό, εκτός από την επίδραση που δέχθηκε, ο Ισοκράτης άσκησε καθοριστική επίδραση στην εξέλιξη του είδους αλλά και συγγενών λογοτεχνικών ειδών, όπως της βιογραφίας. Έτσι στο επίκεντρο της συζήτησης βρίσκονται θέματα, όπως ο συναγωνισμός ρητορικής και ποίησης, οι επιτάφιοι λόγοι και τα σοφιστικά εγκώμια, οι ηθικές επιταγές της ισοκρατικής φιλοσοφίας και η σημαντική, για τη μετέπειτα πλουτάρχεια βιογραφία, σχέση του ήθους και των πράξεων ενός ανθρώπου· και το σημαντικότερο, ο αναγνώστης καλείται να αντιληφθεί ότι ο Ισοκράτης δεν απεικονίζει μια ιστορική προσωπικότητα αλλά ένα πολιτικό ιδανικό.

Ο συγγραφέας δεν ακολουθεί δογματικά το κείμενο καμιάς νεότερης έκδοσης (Blass, Brémond², Drexler, Mandilaras, Marzi, Schneider). Και όπου υπάρχει διχογνωμία σχετικά με τους διορθωτές του Γ, επειδή ο Μανδηλαράς χρησιμοποίησε ασπρόμαυρη φωτοτυπία του κώδικα, ο συγγραφέας ακολουθεί την έκδοση Drexler. Αλλά κάθε ερμηνευτική έκδοση καλείται να συμβάλει στην επίλυση προβλημάτων κριτικής του κειμένου, όπως ορθά παρατηρεί ο συγγραφέας (σ. 74). Έτσι, στον πίνακα κριτικών παρατηρήσεων (σσ. 74-76) εμφανίζονται οι 68 περιπτώσεις κριτικής του κειμένου, για τις οποίες γίνεται εκτενέστερος λόγος στο οικείο χωρίο του υπομνήματος, και πίνακας 27 διαφορών από το κείμενο της έκδοσης του Μανδηλαρά.

Ο σχολιασμός του κειμένου ακολουθεί τη διάρθρωση του λόγου, σύμφωνα με τη διαίρεση του Συκουτρή (σ. 66). Η πλειονότητα των σχολίων αναφέρεται σε όμοια ή ανάλογα χωρία από άλλα έργα του Ισοκράτη, και στην ερμηνεία όρων ηθικής και εννοιών, σε όρους και τόπους ρητορικής, σε όρους ύφους και τεχνικής, σε ιστορικά ή αρχαιολογικά θέματα, όπως τα τιμητικά αθηναϊκά ψηφίσματα προς τιμή του Ευαγόρα (σσ. 188-189) ή η θεοποίηση των ελληνιστικών μοναρχών (σσ. 208-210). Σχετικά με τα θέματα ηθικών αξιών ο συγγραφέας γνωρίζει και χρησιμοποιεί την προσέγγιση του A. W. H. Adkins (είναι ορθότερη η απόδοση «ανταγωνιστικές αξίες» και «συνεργατικές αξίες»). Από τις ηθικές αξίες, τις πολιτικές συμπεριφορές, και τη φιλοσοφία του Ισοκράτη που εξετάζονται, αναφέρονται ενδεικτικά, οι έννοιες φιλότιμος-φιλοτιμία, μεγαλόψυχος-μεγαλοψυχία, αγαθός και άνηρ αγαθός, αρετή, καθώς και επί μέρους αρετές, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, εὐσέβεια, ἀνδρεία, φρόνησις, ο «κανόνας δύο αρετών», η ὑπερβολή, μέγα φρονεῖν, μεγαλοφροσύνη, φιλανθρωπία, τιμή και τιμαί, δωρεά, εὐεργεσία, χάρις, λέγειν και πράττειν, κίνδυνος, κινεῖν. Η σύμπασα αρετή (§ 65) ανακαλεί ανάλογη έκφραση του Πλάτωνα. Η φιλοτιμία ορθά εντάσσεται στις ανταγωνιστικές αξίες, ενώ αναγνωρίζεται

ως θετικό πρόσημό της «η ιδεολογική προσέγγισή της με ηθικές αρετές» (σ. 113): η φιλοτιμία είναι πάντοτε ανταγωνιστική αρετή, και όταν υπηρετεί σε συνεργατικά πλαίσια, π.χ. τις λειτουργίες της πόλης-κράτους. Για τον *ἀγαθὸ* (σσ. 116-117) γίνεται σύντομη αναδρομή και δίδονται επιγραμματικά οι βασικές σημασίες: οι «τρεις πόλοι αναφοράς» της λέξης στον Ισοκράτη, πόλη, φίλοι, και οίκος, αποτελούν πάντοτε το πεδίο εκδήλωσης των αξιώσεων της *ἀρετῆς*, σε συνεργατικά και ανταγωνιστικά πλαίσια (πρβ. *ὠφελεῖν τοὺς φίλους* κτλ., το οποίο αναφέρει αλλού ο συγγραφέας). Ορθά παρατηρείται ότι το επιθ. *θεοφιλῆς* είναι ποιητικό και έχει παθητική σημασία (σσ. 172-173), το επιθ. όμως προέρχεται από την περιγραφή του Κροίσου στον Ηρόδοτο (*θεοφιλῆς καὶ ἀνὴρ ἀγαθός*, 1.87.2, πιθανόν Βακχ. 3.69), και είναι πεζή απόδοση της ποιητικής περιγραφῆς *ὄν ἀθάνατοὶ περ ἔτεισαν* (Ιλ. 1.110), ή *οὓς ἂν οἱ θεοὶ φιλῶσιν* (Σιμων. 542.20 PMG· πρβ. Πλ. Πολ. 501c). Διαφωτιστική είναι η ανάλυση του όρου *ὑπερβολή*, *ὑπερβάλλειν* (σσ. 111, 119, 146, 208), καθώς η νεοελληνική είναι επιρρεπής να αποδώσει εσφαλμένα την έννοια: δεν πρόκειται για υπερβολικές τιμές ή επαίνους, αλλά για εξαιρετικούς επαίνους που αντιστοιχούν σε εξαιρετικές ικανότητες. Με την προσθήκη ότι η συμπεριφορά αυτή αποτελεί την κατεξοχήν έκφραση των ανταγωνιστικών αξιών (*αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων*, Ιλ. Λ 784 = Ζ 208). Το ιδανικό λέγειν και πράττειν (Εὐγ. 77) ορθά ανάγεται έως τον Όμηρο (Ιλ. Ι 443) και εντοπίζεται σε διαλόγους του Πλάτωνα. Μαζί με τον προηγούμενο στίχο απεικονίζουν τις ανταγωνιστικές συμπεριφορές στα ομηρικά έπη, αλλά και σε όλη την αρχαία ελληνική λογοτεχνία.

Από άποψη ρητορικών όρων ή εγκωμιαστικών τόπων σχολιάζεται διεξοδικά η *αὐξῆσις* (σε πολλές ευκαιρίες), η *σύγκρισις*, ο *τόπος ἐκ κρίσεως*, η *παράλειψις*, η *διαπόρησις*, το *αὐτοσχεδιάζειν*, το οποίο ο Ισοκράτης απορρίπτει σε πολλά έργα ως *ὀλιγωρία* ή *εἰκῆ* λεγόμενα, σε αντίθεση προς τον Θουκυδίδη και τον Αλκιδάμαντα· ο *ἔπαινος* (επανειλημμένα, και διακρίνεται από το *ἐγκώμιον*), ο *καιρός*, το *πρέπον*, το *προσῆκον* και το *ἀρμόζον*, το *τεκμήριον* και το *σημεῖον*, το θέμα *πρῶτος καὶ μόνος*, το *πονεῖν*, το *ἐνθύμημα*, το *παράδειγμα*, το *priamel* και το θέμα της δυσκολίας του εγχειρήματος ή των δυσκολιών (*Hindernismotiv*). Για τη σημασία πολλών όρων πρέπει να υπογραμμιστεῖ η γόνιμη χρήση λεξικών της αρχαιότητας.

Στον *Εὐαγόρα* ο Ισοκράτης αποφάσισε να εγκωμιάσει έναν σύγχρονο, επειδή έχει αναδειχθεῖ *ἀγαθὸς* άνδρας της εποχής του, και να το κάμει το ίδιο επιτυχημένα με τους ποιητές. Στο πρώτο μέρος του προοιμίου αναφέρει την υπεροχή του εγκωμίου σε σχέση με άλλες τιμές, και στο δεύτερο και τρίτο μέρος τις δυσκολίες του εγχειρήματος. Ο συγγραφέας παρακολουθεῖ με γνώση το θέμα αυτό τόσο στην Εισαγωγή όσο και στον υπομνηματισμό του προοιμίου και του επιλόγου. Διακρίνει τα πλεονεκτήματα της ποίησης, τα μειονεκτήματα του πεζού λόγου, και ορίζει τους

ἄλλους (§ 5): εκείνοι που είναι σε θέση να εξυμνούν τα κατορθώματα των άλλων, πεζογράφοι και ποιητές, *οἱ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὄντες*, σοφιστές και ρήτορες. Διαπιστώνει την ποιητική τεχνική του διπλού *prisel* (§§ 1-2, 4) και του θέματος των δυσκολιών, θέματα τα οποία ο ρήτορας παραλαμβάνει από την ποίηση, διαπιστώνει το θέμα του *φθόνου*, θέμα επίσης των ωδών του Πινδάρου, και των επιδεικτικών και επιτάφιων λόγων, τον τόπο του *ἀξίως* (*τῶν ἐκείνοις πεπραγμένων*) *εἰπεῖν*, το οποίο απαντάται και σε άλλα μέρη του λόγου, και προέρχεται από τις επινίκιες ωδές του Πινδάρου και τους επιτάφιους λόγους. Στην ποιητική των επινίκιων ωδών τα τελευταία αυτά αποτελούν στοιχεία του θέματος της *εὐπορίας* (*εὐμαχανίας*) του ποιητή να υμνήσει τον αθλητή, του «χρέους του ποιητή». Επίσης, ο *Εὐαγόρας*, που απευθύνεται στο γιο του εγκωμιαζομένου, μετά τον θάνατό του, αντιστοιχεί στον *Ι. 2* του Πινδάρου, που συντέθηκε για τον Ξενοκράτη τον Ακραγαντίνο όταν είχε πεθάνει, και απευθύνεται στον γιο του Θρασύβουλο. Ο συγγραφέας αναλύει με γνώση (13 λήμματα βιβλιογραφίας) στον επίλογο το θέμα των «ακίνητων ή άψυχων έργων τέχνης» σε αντίθεση προς τον λόγο, την οποία κάνει ο ίδιος ο ρήτορας, και θεωρεί ορθά ότι το παραλαμβάνει από τον Πίνδαρο (*N. 5.1-3, I. 2.45-6*), ενώ το εντοπίζει στον Πλάτωνα και τον Αλκιδάμαντα. Σχολιάζοντας τις εικόνες του πνεύματος τις οποίες μπορεί κανείς να ατενίσει στους έντεχνους ρητορικούς λόγους (σ. 213), ο συγγραφέας έρχεται κοντά στην άποψη πινδαριστών ότι τέτοιες φράσεις αποτελούν παρακίνηση προς τους αθλητές να είναι γενναϊόδωροι. Ο *Ευαγόρας* αφοσιώθηκε στον μόχθο (*πονεῖν*, § 78) και την παιδεία, όπως και οι μαθητές στη σχολή του *Ισοκράτη* και οι αθλητές στις ωδές του Πινδάρου.

Η μετάφραση είναι ρέουσα και τεχνική, και ο λόγος σαφής (πρβ. §41 τέλος), χωρίς να χάνει σε λαγαρότητα· το ύφος ίσως είναι οικειότερο από όσο ταιριάζει στον ρήτορα σε περιπτώσεις, όπως «καλέ μου Νικοκλή» (§ 73), «με μια λέξη» (§ 72), «φίλτατε Νικοκλή» (§ 1). Χρήσιμος ο πίνακας ονομάτων - εννοιών - θεμάτων, χωρίς ουσιαστικές παραλείψεις εννοιών (άγαλμα σσ. 69, 214) ή αναφορών (πολιτεία σ. 201, δόξα σ. 206, *εἰκῶν* σσ. 212-213). Η βιβλιογραφία (σσ. 15-28) περιλαμβάνει μόνο τις μελέτες που βραχυγραφούνται στο *Υπόμνημα*. Η λοιπή βιβλιογραφία παρατίθεται με πλήρη βιβλιογραφική αναφορά στις σημειώσεις της εισαγωγής και του *Υπομνήματος*.

Τέλος, ως προς το θέμα αν ο *Ισοκράτης* πίστευε πράγματι στην αθανασία της ψυχής, του οποίου άπτεται ο συγγραφέας (σσ. 111-112, 204, 208-209), θα μπορούσε να προσθέσουμε, ότι η φράση *εἴ τις ἐστὶν αἴσθησις τοῖς τετελευτηκόσι* (§ 2), σε συνδυασμό με τις θέσεις του *Ισοκράτη* σχετικά με τα *Ελευσίνια μυστήρια* στον *Πανηγυρικό* (§ 28), αλλά και η φράση *θεὸς ἐν ἀνθρώποις ἢ δαίμων θνητός* (§ 72), την οποία ορθά ο συγγραφέας συσχετίζει με τη φράση του *Εμπεδοκλή* *ἐγὼ δ' ὑμῖν θεὸς ἄμβροτος, οὐκέτι θνητός* (B112 DK), η οποία όμως αποτελεί τη δεύτερη

βασική αντίληψη των Ορφικών, σε συνδυασμό, τέλος, με τα φύλλα χρυσού που έχουν βρεθεί σε διάφορους τάφους στην Ελλάδα και την Ιταλία και περιέχουν, με παρόμοιο λεξιλόγιο (*ὄλβιε καὶ μακαριστέ, θεὸς δ' ἔσῃ ἀντὶ βροτοῖο*), οδηγίες για την ψυχή στον κάτω κόσμο, υπαινίσσονται γνώση ή αναφορά στα Ελευσίνια μυστήρια, ανεξάρτητα από την πίστη του ρήτορα. Η *varia lectio daίμων ἄλλ' οὐ θνητὸς* μπορεί να είναι μία διόρθωση ενός γνώστη των μυστηρίων.

Η καλαισθητή, με ελάχιστα σφάλματα, έκδοση, που κοσμείται στο εξώφυλλο από απόσπασμα αττικού ψηφίσματος προς τιμή του Ευαγόρα, ακολούθησε διεθνή πρότυπα υπομνηματισμού, και αποτελεί την πρώτη αυτόνομη αποτίμηση αυτού του ιστοκρατικού εγκωμίου διεθνώς.

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

I. N. ΠΕΡΥΣΙΝΑΚΗΣ

Inmaculada Pérez Martín - Pedro Bádenas e la Peña (επιμ.), *Bizancio y la Península Ibérica. De la Antigüedad Tardía a la Edad Moderna*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas [Serie Nueva Roma, no 24], 2004, σελ. 542.

Μεταξύ των επιστημονικών συναντήσεων που πραγματοποιήθηκαν στην Ισπανία το 2003 με την ευκαιρία της επετείου των 550 χρόνων από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης περιλαμβάνονται οι ημερίδες με τον τίτλο «Bizancio y la Península Ibérica. De la Antigüedad Tardía a la Edad Moderna» (Βυζάντιο και η Ιβηρική Χερσόνησος. Από την Ὑστερη Αρχαιότητα στους Νεότερους Χρόνους) τα πρακτικά των οποίων εκδόθηκαν το 2004 από το Consejo Superior de Investigaciones Científicas της Μαδρίτης (Ανώτατο Συμβούλιο Επιστημονικών Ερευνών) στη σειρά Nueva Roma και με την επιμέλεια των Inmaculada Pérez και Pedro Bádenas.

Στις είκοσι συνολικά εργασίες, οι οποίες, όπως δηλώνει και ο τίτλος του συνεδρίου, έχουν ως κύριο θέμα τις σχέσεις μεταξύ της Ιβηρικής Χερσονήσου και του Βυζαντίου, υπάρχουν ορισμένες που δεν περιορίζονται στο θέμα, αλλά επικεντρώνουν την προσοχή τους στην ανάλυση γενικότερων πτυχών του βυζαντινού πολιτισμού.

Προλογίζοντας το βιβλίο ο P. Bádenas de la Peña σημειώνει ότι αποτελεί μια προσπάθεια για να γνωρίσουμε καλύτερα τις σχέσεις της Ισπανίας με το Βυζάντιο, καλύπτοντας μία εκτενέστατη περίοδο, που αρχίζει από τον 4ο μ.Χ. αι. και φτάνει ως τον 20ό. Πρόκειται ίσως για ένα εξαιρετικά φιλόδοξο εγχείρημα, που έρχεται όμως αναμφίβολα να ενθαρρύνει τους ισπανόφωνους ερευνητές της βυζαντινής περιόδου.

Οπωσδήποτε, σε κάθε μεγάλο τόμο είναι λογικό να υπάρχουν ετερογενή και άνισα κείμενα, γεγονός που γίνεται εύκολα αντιληπτό από τον αναγνώστη· σε γενικές όμως γραμμές, οι μελέτες που δημοσιεύονται στον τόμο αυτό συμβάλλουν σημαντικά στην καλύτερη γνώση του θέ-

ματος. Μεταξύ των εργασιών, άκρως ενδιαφέρουσες, κατά τη γνώμη μας, είναι οι μελέτες του M. Marcos για την πρωτοβυζαντινή περίοδο και του D. Bernal για τα αρχαιολογικά δεδομένα στην Ισπανία. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι επίσης οι μελέτες της Margarita Vallejo με αντικείμενο την Ισπανία ως τόπο εξορίας των Βυζαντινών και του L. García Moreno για ορισμένα στοιχεία βυζαντινής παράδοσης σε δύο μοζαραβικά βιογραφικά κείμενα για τον Μωάμεθ.

Ενδιαφέρον, επίσης, προκαλεί το εκτενές και καλά τεκμηριωμένο άρθρο του J. Signes, στο οποίο εξετάζονται οι σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Ανδαλουσίας τον 10ο και 11ο αι., και όπου αναφέρεται, μεταξύ άλλων, η εκστρατεία των Αράβων από την Κόρδοβα στην Κρήτη.

Στις σχέσεις μεταξύ του Βυζαντίου και του Βασιλείου της Αραγωνίας επικεντρώνουν την προσοχή τους δύο ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες μελέτες: του Ernest Marcos, ο οποίος παρουσιάζει την εικόνα του Βυζαντίου κατά την περίοδο της ακμής του Βασιλείου της Αραγωνίας και Καταλωνίας, και του Daniel Duran, ο οποίος συμπληρώνει την εικόνα με τη μελέτη του για τις εμπορικές σχέσεις της Καταλωνίας και του Βυζαντίου κατά τους 14ο και 15ο αι.

Στην πρώτη βυζαντινή περίοδο αναφέρονται οι μελέτες της M. Marcos, η οποία ασχολείται με την Aelia Flaccila, πρώτη αυτοκράτειρα του Βυζαντίου και πρώτη σύζυγο του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α', προσφέροντας χρήσιμες πληροφορίες, επανελέγχοντας τα σωζόμενα λογοτεχνικά, ιστορικά και νομισματικά μνημεία, και επικεντρώνοντας την προσοχή του στον επιτάφιο που της αφιέρωσε ο Γρηγόριος Νύσσης. Ο P. Díaz εξετάζει την παρουσία και τις επεμβάσεις του Βυζαντίου στην Ιβηρική Χερσόνησο κατά το δεύτερο μισό του 16ου αι. Μέσω μιας αναλυτικής ανασκόπησης των πηγών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το κύριο ενδιαφέρον του Βυζαντίου εστιαζόταν στον έλεγχο των λιμανιών της Ιβηρικής και επισημαίνει το πρόβλημα των συνόρων, το οποίο συνεχίστηκε ως το θάνατο του βησιγόθου βασιλιά Λεοβιγίλδου (572-586) και τελειώνει την εποχή κατά την οποία η εξασθένηση της δύναμης των Βησιγόθων αφήνει στους Βυζαντινούς τον έλεγχο του παράκτιου χώρου.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα της χρονολογικής περιόδου μεταξύ της κατάληψης της Septem (σημερινής Ceuta) το 533 και της βησιγοθικής κατάκτησης της Cartagena (Καρχηδόνας) μελετούνται διεξοδικώς από τον D. Bernal. Η εκτενής του μελέτη, που είναι και η περισσότερο τεκμηριωμένη του βιβλίου, περιλαμβάνει την ανάλυση των αρχαιολογικών χώρων διαφόρων περιοχών, όπως η Ανδαλουσία και η βόρειος Αφρική ανατολικά της Septem, η δυτική ακτή της Μαλάκας (σημερινής Μάλαγας) και ο χώρος επιρροής της, αλλά και οι αρχαιολογικοί χώροι των Βαλεαρίδων νήσων. Στην ίδια περίοδο αναφέρεται και το άρθρο του J. Arce που πραγματεύεται το βησιγοθικό τελετουργικό και τις επιδράσεις που δέχθηκε πιθανώς από το Βυζάντιο κυρίως στη θεία λειτουργία, στην τέλεση

των θριάμβων και στη νομισματική, αν και χαρακτηρίζει ως εξαιρετικά υπερβολική την άποψη ότι η βυζαντινή επιρροή ήταν σχεδόν απόλυτη.

Στην ίδια χρονολογική ενότητα περιλαμβάνεται και το έξοχο άρθρο της M. Vallejo (γνωστής για τις πολυάριθμες μελέτες της σχετικά με τη βυζαντινή παρουσία στην Ιβηρική), στο οποίο εξετάζονται οι σχέσεις της Ιβηρικής Χερσονήσου με την Ανατολική Μεσόγειο μεταξύ του 5ου και του 8ου αι. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στο θέμα της βυζαντινής εξορίας, η οποία ερευνάται ως τιμωρία, αλλά και ως εκούσια φυγή. Μέσω της ανάλυσης των ελάχιστων λογοτεχνικών πηγών, οι οποίες σχεδόν πάντα είναι δυτικής προέλευσης, η M. Vallejo επικεντρώνει την προσοχή της στον *Βίο του Γρηγορίου του Ακράγαντα* (Agrigento), δίνοντας αρκετές πληροφορίες για τους βυζαντινούς πρόσφυγες από τον 5ο αι., την περίοδο που ακολουθεί το σχίσμα του Ακακίου (484) ως τη βυζαντινή προσάρτηση των Βαλεαρίδων νήσων από τον στρατό του Ιουστινιανού (534) και την απαγόρευση κάθε ειδωλολατρικής λατρείας. Τέλος, αναλύεται το ρεύμα προσφύγων από την Ανατολή, ως συνέπεια των εκκλησιαστικών έριδων και της περσικής κατάκτησης της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου κατά τις αρχές του 7ου αι., φτάνοντας στο συμπέρασμα ότι η περίπτωση της Ισπανίας πρέπει να ενταχθεί στη γενικότερη εικόνα που παρουσιάζεται τότε σε όλη τη Δυτική Ευρώπη.

Η πρώτη ενότητα κλείνει με δύο μελέτες σχετικές με το εκκλησιαστικό τελετουργικό. Στην πρώτη, η S. Torallas εξετάζει την εισαγωγή στην Ισπανία του ανατολικού μοναχικού ράσου (*hábito*), αιγυπτιακής προέλευσης, προσαρμοσμένου όμως στις νέες κλιματικές συνθήκες. Στη συνέχεια ο F. Hernández αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ της ισπανικής και της ανατολικής θείας λειτουργίας (συμπεριλαμβανομένης της βυζαντινής), ερευνώντας τις διάφορες φάσεις της, τις πρώτες ιεροτελεστίες, και το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας/Μετάληψης. Κατά τη γνώμη του F. Hernández, παρά τις ομοιότητες στη δομή της αναφοράς της θείας ευχαριστίας και στην επανάληψη του *Αμήν*, η ισπανική λειτουργία είναι σαφέστατα δυτική.

Στη δεύτερη χρονολογική περίοδο, που αναφέρεται στις σχέσεις του Βυζαντίου και των Ισπανοαράβων του Al-Andalus, περιλαμβάνεται η εκτενής μελέτη του J. Signes Codoñer, ο οποίος επικεντρώνει την προσοχή του στην περίοδο μεταξύ του 9ου και του 10ου αι., αφού πρώτα αναφερθεί στην περίοδο που ακολούθησε την αραβική κατάκτηση της Ιβηρικής Χερσονήσου. Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στη μεγάλη εκστρατεία ανδαλουσιανών πειρατών στις ακτές της Αλεξανδρείας και στην κατάκτηση της Κρήτης το 824, μέσω μιας προσεχτικής επισκόπησης των ιστορικών και των λογοτεχνικών πηγών. Το τελευταίο μέρος της μελέτης αναφέρεται στις πολιτικές σχέσεις του αυτοκράτορα Θεόφιλου (829-842) και του Abderraman Β΄ της Κόρδοβας (822-852). Εξετάζονται επίσης η θέση των Βαλεαρίδων νήσων ανάμεσα στα δύο βασίλεια και οι νέες δι-

πλωματικές σχέσεις μεταξύ των δύο δυνάμεων, όταν, μετά την επικράτηση της μακεδονικής δυναστείας στην Κωνσταντινούπολη και την εγκαθίδρυση του χαλιφάτου στην Κόρδοβα, το Βυζάντιο αναγκάζεται να τροποποιήσει την παλαιά του συμμαχία με τους Ωμεγιάδες της Περσίας.

Την ίδια περίοδο αναλύει, από ιστορικό και λογοτεχνικό πρίσμα, ο L. García Moreno, με τη μελέτη δύο ανώνυμων έργων που περιέχουν δύο ισπανοχριστιανικές παραλλαγές, του βίου του Μωάμεθ, γραμμένες επί αραβοκρατίας. Το πρώτο έχει συνταχθεί τον 9ο αι. από τον Ευλόγιο της Κόρδοβας, έχοντας ως πρωτότυπο μια καθαρά αντιμουσουλμανική διατριβή του 8ου αι. Μεγάλο μέρος της μελέτης αφιερώνεται στο θέμα της μετάδοσης του κειμένου, στην άφιξή του ως τα μοναστήρια της βόρειας Ισπανίας, στην αφθονία των χειρογράφων και στην πιθανή προέλευσή του από το νότιο μέρος της Ισπανίας. Το δεύτερο είναι ένα σύντομο έργο του επισκόπου Ιωάννη της Σεβίλλης, στο οποίο αφθονούν βιογραφικά στοιχεία και ανέκδοτες πτυχές της ζωής του Μωάμεθ, που έχουν ως στόχο την ενίσχυση της εικόνας του ψευδοπροφήτη. Ο L. García Moreno φτάνει στο συμπέρασμα ότι και τα δύο έργα βασίστηκαν σε μια κοινή πηγή.

Η επόμενη χρονολογική περίοδος αρχίζει με μία μελέτη του P. Bádenas για τη σχέση του ποιήματος του Διγενή Ακρίτα με την επική ποίηση της Καστίλλης. Ένα σημαντικό μέρος της μελέτης αφιερώνεται στην ιστορική επισκόπηση και στην έρευνα των αντιθέσεων οι οποίες υπάρχουν στα ιστορικά στοιχεία που αναφέρονται στους πρωταγωνιστές των δύο έργων και που τεκμηριώνονται στον Cid, αλλά όχι και στον Διγενή. Γίνεται επίσης αναφορά στις υπάρχουσες ομοιότητες της γεωγραφικής περιγραφής ενός σκληρού και τραχύτατου τοπίου, αλλά και στον κοινό εχθρό, τον μουσουλμάνο, του οποίου οι συνήθειες είναι πολύ γνωστές από τους συγγραφείς των δύο έργων. Καταλήγει με τη διαπίστωση της ύπαρξης μιας κοινής γραμμής στην εμφάνιση της προφορικής ποιητικής παράδοσης στην Ευρώπη ανάμεσα στον 13ο και 16ο αι. Ακολουθεί ένα σύντομο άρθρο του P. Schreiner για το χρονικό του Σκυλίτη σε σχέση με την Ισπανία.

Ο τόμος περιλαμβάνει δύο εξαιρετικά ενδιαφέρουσες μελέτες σχετικά με τις σχέσεις του Βυζαντίου με τον βασιλικό οίκο της Αραγωνίας. Η πρώτη, του E. Marcos, αναλύει τις σχέσεις των δύο δυνάμεων μεταξύ του 12ου και 14ου αι., και τη ματαίωση του γάμου της Ευδοξίας, κόρης του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), με τον Ramón Berenguer Δ΄ (1131-1162) καθώς και το αμφιλεγόμενο πρόβλημα της συγγένειας της Ευδοξίας με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Ακολουθεί η επισκόπηση των σχέσεων των δύο βασιλείων με την αυτοκρατορία της Νικαίας στον 13ο αι. και τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε το Βυζάντιο στην εξέγερση του λαού της Σικελίας, τη γνωστή με το όνομα Σικελικός Εσπερινός, η οποία είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την μεταβίβαση της κυριαρχίας της

μεγαλονήσου στον βασιλικό οίκο της Αραγωνίας. Η μελέτη κλείνει με μια αναφορά στην τελευταία περίοδο του Βυζαντίου με την αναγνώριση της δυναστείας των Παλαιολόγων από το βασίλειο της Αραγωνίας, και στις σχέσεις των δύο κρατών ύστερα από τον λεγόμενο πόλεμο του Βοσπόρου (1353). Τελειώνει τονίζοντας τη σημασία της αλληλογραφίας μεταξύ των Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου και Martín Α΄ της Αραγωνίας στις τελευταίες δεκαετίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Στη βασίλισσα της Κύπρου Ελεονώρα της Αραγωνίας, αναφέρεται ο E. Ayensa με βάση λαογραφικά δεδομένα του αρχείου της Valls της Καταλωνίας, σύμφωνα με τα οποία διαφεύδεται ο κοινός τόπος της αφιερωμένης στα φιλανθρωπικά έργα γυναίκας, ενώ παράλληλα διαφαίνεται μια περισσότερο περίπλοκη όψη της, που είναι πολύ κοντά στις σχετικές αφηγήσεις του κύπριου χρονογράφου Λεόντιου Μαχαιρά. Τέλος, οι βίοι δύο μοναχών του Αγίου Όρους μελετούνται από τον J. Simón ως πηγές για τις καταλανικές επιδρομές στο Άγιον Όρος κατά τη διάρκεια του 14ου αι.

Από τις σημαντικότερες μελέτες του βιβλίου είναι αναμφίβολα αυτή του A. Bravo García για τους ισπανούς ταξιδιώτες στην Κωνσταντινούπολη. Λεπτομερής και τεκμηριωμένος, ο A. Bravo, μάς ξεναγεί σε ολόκληρη τη μεσαιωνική περίοδο, όπως και στα κείμενα χριστιανών, μουσουλμάνων και εβραίων ταξιδιωτών από την Ιβηρική Χερσόνησο. Η εικόνα συμπληρώνεται με τη μελέτη της Χρύσας Μαλτέζου, η οποία εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ Ισπανίας και Βυζαντίου μετά την Άλωση.

Στον ειδικότερο ιστορικό κλάδο πρέπει να σημειώσουμε την έξοχη εργασία του J. Floristán για το βασίλειο του Καρόλου Α΄ της Ισπανίας και τις σχέσεις με τη βυζαντινή πολιτική. Ο Floristán, ειδικός στο θέμα, χαράζει ένα πλήρες πανόραμα της εποχής του πολέμου μεταξύ Χριστιανών και Οθωμανών και στη μικρή εμπλοκή των Παλαιολόγων. Τέλος, στη βυζαντινή τέχνη και τα σημάδια της στην Ιβηρική Χερσόνησο αναφέρεται σ' ένα ενδιαφέρον άρθρο του ο M. Cortés. Τον τόμο κλείνει η P. Varona, που περιγράφει το ενδιαφέρον ισπανών λογοτεχνών και λογίων για τον βυζαντινό πολιτισμό, μεταξύ άλλων των Unamuno, Blasco Ibáñez και A. Rubió, επικεντρώνοντας στην περίοδο από τον 19ο αι. ως τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο (1936-1939).

MANUEL SERRANO

Julian Chrysostomides - Charalambos Dendrinis - Jonathan Harris (επιμ.), *The Greek Islands and the Sea. Proceedings of the First International Colloquium held at the Hellenic Institute, Royal Holloway, University of London, 21-22 September 2001*, London, Porphyrogenitus, 2004, σελ. XV+289.

Ο τόμος αυτός περιέχει τα Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου *Τα Ελληνικά Νησιά και η Θάλασσα*, οργανωμένου από το Ελληνικό Ίδρυμα

του Royal Holloway του Πανεπιστημίου του Λονδίνου στις 21-22 Σεπτεμβρίου 2001. Σκοπός του ήταν να δώσει κατά το δυνατόν μία πλήρη εικόνα των δραστηριοτήτων και των περιπετειών των θαλασσοδίαιτων Ελλήνων αλλά και άλλων λαών που σε διάφορες περιόδους άφησαν το αποτύπωμά τους στην ιστορία των ελληνικών νησιών και της Μεσογείου.

Οι ανακοινώσεις καλύπτουν θέματα από την προϊστορική εποχή, τους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους, το Βυζάντιο και τη μεταβυζαντινή περίοδο ως σήμερα. Οι ομιλητές ήταν ποικίλων ειδικοτήτων και από πολλές απόψεις η έρευνά τους ρίχνει νέο φως σε πολλές επιστημονικές περιοχές (ιστορία, αρχαιολογία, φιλολογία κ.ά.). Τα αντικείμενά τους έχουν σχέση με τη θρησκεία, την κοινωνία, την εθνογραφία, τη δημογραφία, το δίκαιο, την οικονομία, το εμπόριο, τη ναυτιλία, τα ταξίδια, τη χαρτογραφία, την αλιεία, τη γεωργία, ακόμη και την ποίηση. Η τελευταία συνεδρία ήταν αφιερωμένη στην παρουσίαση των ερευνητικών προόδων, σχεδίων και προγραμμάτων σε ό,τι αφορά τα ελληνικά νησιά. Ακολούθησε συζήτηση στοργυλής τράπεζας, συνδιοργανωμένη από τον ομότιμο καθηγητή Ευάγγελο Χρυσό.

Τα τραγικά γεγονότα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 εμπόδισαν τον Σπύρο Βρυώνη και τη Στέλλα Χρυσοχόου να συμμετάσχουν στο Συμπόσιο, όπως δηλώνουν οι εκδότες στην εισαγωγή τους. Παρ' όλα αυτά, οι δύο λόγοι έστειλαν αργότερα τα κείμενα των ανακοινώσεών τους· έτσι, αυτά περιλαμβάνονται στον τόμο. Δυστυχώς όμως, κατά δήλωση των εκδοτών, δύο ανακοινώσεις, που θα εμπλούτιζαν περαιτέρω τον τόμο, των Cyprian Broodbank και Αλέξη Αλεξανδρή, δεν δημοσιεύθηκαν τελικά.

Στον τόμο περιέχονται 40 εικόνες, οι ακόλουθες: Χάρτες της Δυτικής Μεσογείου και του Αιγαίου (σ. XIV)· χάρτης της Ανατολικής Μεσογείου (σ. XV)· διάφοροι τύποι φαροπαγίδων (σ. 3)· ρωμαϊκές αλιευτικές μέθοδοι (σ. 4)· αγκιστρευτής με φαροπαγίδα (σ. 4)· ρωμαϊκό αλιευτικό σκάφος (σ. 6)· κοχύλια *murex trunculus* και *murex brandaris* (σ. 11)· χάρτης του Αιγαίου Πελάγους και των νησιών του (σ. 30)· χάρτης των κεντρικών και των ανατολικών Κυκλάδων (σ. 31)· χάρτης της Μήλου, της Κιμώλου και της Πολυαίγου (σ. 31)· χάρτης με τις κατευθύνσεις του *Stadiasmus Mari Magni* και του περίπλου του Σκύλακος του Καρυανδέως (σ. 53)· η κεντρική Μεσόγειος κατά τον Πτολεμαίο (σ. 54)· η κεντρική Μεσόγειος, λεπτομέρεια από την *Europae Tabula VIII*, στο έργο *La Geografia di Claudio Tolomeo Alessandrino* (Βενετία, 1574) (σ. 54)· βόρεια Σαρδηνία κατά τον Πτολεμαίο, ανασχεδιασμένη σύμφωνα με τον P. Meloni, «La geografia della Sardegna in Tolomeo», *Nuovo Bullettino Archeologico Sardo* 3 (1986), εικ. 19-20 (σ. 55)· βόρεια Σαρδηνία, λεπτομέρεια από την *Septima Europae* (και όχι *Europe*, όπως τυπώθηκε στη σ. XII των Πρακτικών του συμποσίου), *Tabula* στη *Γεωγραφία* του Πτολεμαίου (Ρώμη, 1490) (σ. 55)· η ανατολική Μεσόγειος κατά τον Πτολεμαίο (σ. 56)· λεπτομέρεια του νησιού της Κρήτης από τη *Nona Europae* (όχι *Europe*) *Tabula* και την πα-

ραλία της Αλεξάνδρειας από την *Tertia Africae Tabula* στη *Γεωγραφία* του Πτολεμαίου (Ρώμη, 1490) (σ. 56)· η δυτική Μεσόγειος (σ. 57)· θέα του Cap Bon και του Ras ed-Drek κατά την προσέγγιση στην ξηρά (σ. 57)· θέα της Tavolara στη Σαρδηνία κατά την προσέγγιση στην ξηρά (σ. 57)· το Σταδιοδρομικόν του 949 (σ. 83)· αναπαράσταση ενός βυζαντινού δρόμου με δύο σειρές κουπιών σε κάθε πλευρά, της εποχής των Μακεδόνων αυτοκρατόρων (σ. 85)· τομή ενός δρόμου με δύο σειρές κουπιών σε κάθε πλευρά (σ. 86)· προσόρμιση, αγκυροβόληση και άραγμα γαλερών (σ. 88)· στοίβασμα βαρελιών ή αμφορέων (σ. 98)· νότια ακτή της Θήρας (σ. 101)· νότια ακτή της Δίας (σ. 101)· Άβυδος (σ. 102)· Χίος (σ. 103)· Μυτιλήνη (σ. 104)· λιμάνι της Ίου (σ. 105)· Σάμος (Πυθαγόρειον) (σ. 106)· Κυς Adasi (Φύγελα) και Κυς Adasi (οδικό δίκτυο) (σ. 107)· ο χάρτης της Κρήτης από τον Γεώργιο Σίδερη Καλαποδά (1562) (σ. 242)· ο χάρτης της Κρήτης από τον Francesco Basilicata (1612) (σ. 243)· ο χάρτης της περιοχής των Χανίων από τον Francesco Basilicata (1637) (σ. 244)· ο χάρτης της περιοχής του Ρεθύμνου από τον Francesco Basilicata (1637) (σ. 244)· ο χάρτης της περιοχής του Χάνδακα από τον Francesco Basilicata (1637) (σ. 245)· ο χάρτης της περιοχής της Σητείας από τον Francesco Basilicata (1637) (σ. 245)· ο χάρτης της Κρήτης από τον Francesco Basilicata (1637) (σ. 246).

Πρώτη δημοσιεύεται (σσ. 1-13) η ανακοίνωση του K. Ayodeji, του Royal Holloway στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, «Μια μέρα από τη ζωή του Κύρτωνα του φαρά». Ακολουθεί (σσ. 15-31) η ανακοίνωση της K. Κωνσταντακοπούλου, του New College της Οξφόρδης και του Birkbeck College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, με τίτλο «Θέτοντας κατσίκες σε συνάφεια: Ηράκλεια, IG XII. 7 509 και το δίκτυο των μικρών νησιών του Αιγαίου» (στη σ. 22, υποσ. 39, αντί Riserche γρ. Ricerche· στη σ. 30, στον χάρτη του Αιγαίου και των νησιών του, τοποθετείται εσφαλμένα η ονομασία Αλόνησος στον Άη Στράτη). Στις σσ. 33-57 δημοσιεύεται η ανακοίνωση του N. Vella, του Πανεπιστημίου της Μάλτας, με τίτλο «Μια ναυτική προοπτική: Ψάχνοντας τον Ερμή σε μια αρχαία άποψη της θάλασσας». Η ίδια ανακοίνωση ωστόσο είχε ακουστεί με τον εξής διαφορετικό τίτλο στο συμπόσιο «Μεταβάλλοντας τις αντιλήψεις μας: Στη θάλασσα με τον Ερμή και τον Ηρακλή-Melqart» (στη σ. 34, στίχ. 25, αντί Three γρ. Four· στη σ. 35, υποσ. 7, αντί Societe γρ. Societé· στην υποσ. 8 αντί Presence γρ. Présence· στη σ. 36, υποσ. 16, αντί grecia γρ. Grecia· στη σ. 49, υποσ. 98, αντί steles γρ. stèles· στη σ. 52, υποσ. 109, αντί Pheniciens γρ. Phéniciens· στις σσ. 55-56, στις λεζάντες των χαρτών, αντί Europe γρ. Europae – κατά το Africae). Στις σσ. 59-75 δημοσιεύεται η ανακοίνωση του I. Rutherford, του Πανεπιστημίου του Reading, με τίτλο «Η Άνδρος στους Δελφούς. CID 1. 7 και η Νησιωτική Θεωρία». Αυτή η ανακοίνωση είχε επίσης ακουστεί με τον εξής διαφορετικό τίτλο στο συμπόσιο: «Πανελλήνια και τοπική: προς μια κατανόηση της κυκλαδικής θρησκείας».

Στις σσ. 77-108 δημοσιεύεται η ανακοίνωση του J. H. Pryor, του Πανεπιστημίου του Sydney, με τίτλο «Το Σταδιοδρομικόν του *De Cerimoniis* του Κωνσταντίνου Ζ΄ βυζαντινά πολεμικά πλοία και η Κρητική εκστρατεία του 949» (στη σ. 78, στίχ. 3 από το τέλος, αντί *Gongylas* γρ. *Gongyles*· στη σ. 97, στίχ. προτελευταίος του κειμένου, αντί *titre* γρ. *litre*). Στις σσ. 109-130 δημοσιεύεται η ανακοίνωση του Δ. Λέτσιου, από την Αθήνα (Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών), με τίτλο «Ιουδαϊκές Κοινότητες στο Αιγαίο κατά τον Μεσαίωνα» (στη σ. 118, υποσ. 54, στίχ. 5, αντί 5th γρ. 15th· στη σ. 124, υποσ. 76, στίχ. 12, αντί *La vie* γρ. *Le vie*). Στις σσ. 131-179 δημοσιεύεται η ανακοίνωση του D. Jacoby, του Εβραϊκού Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ, με τίτλο «Η δημογραφική εξέλιξη της Εύβοιας υπό λατινική κυριαρχία, 1205-1470» (στη σ. 138, υποσ. 37, χρειάζεται διόρθωση, τέσσερις φορές, η λέξη *and* σε *und*· στη σ. 146, υποσ. 82, αντί *schisma-ticorum* γρ. *ενιαία λέξη*· στη σ. 149, στίχ. 20-22, δυσνόητη παραμένει η φράση *From Negropont, where he resided in 1240, Matteo de Manzolo sent to Venice a shipment of silk produced in Thessaly in the region of Neopatras*). Στις σσ. 181-197 δημοσιεύεται η ανακοίνωση της É. Malamut, του Κολλεγίου της Γαλλίας στο Παρίσι, με τίτλο «Ταξιδιώτες στα νησιά του Αιγαίου από τον 12ο ως τον 16ο αιώνα». Η κ. Malamut, που διδάσκει και στη Σορβόνη, διάβασε την ανακοίνωσή της με τον εξής ελαφρώς διαφορετικό τίτλο: «Τα νησιά του Αιγαίου μέσα από πορτολάνους και ταξιδιώτες από τον 12ο ως τον 16ο αιώνα». Στις σσ. 199-212 δημοσιεύεται η ανακοίνωση της E. A. Ζαχαριάδου, του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών και του Πανεπιστημίου της Κρήτης, με τίτλο «Αλλάζοντας κυριάρχους στο Αιγαίο». Η κ. Ζαχαριάδου διάβασε την ανακοίνωσή της με τον εξής τίτλο: «Αλλάζοντας κυριάρχους στο Αρχιπέλαγος» (στη σ. 210, στίχ. 14, αντί *bother* γρ. *brother*). Στις σσ. 213-246 δημοσιεύεται η ανακοίνωση της Σ. Α. Χρυσόχου, του Royal Holloway του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, με τίτλο «Εικόνες της Κρήτης τον 17ο αιώνα: Η συμβολή πέντε μηχανικών στη χαρτογραφική και τοπογραφική αναπαράσταση του νησιού». Στις σσ. 248-255 δημοσιεύεται η ανακοίνωση της Ν. Παταπίου, του «Σπιτιού της Κύπρου» στην Αθήνα, με τίτλο «Σχέσεις ανάμεσα στην Κύπρο και τα Επτάνησα κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου». Ο τίτλος της ανακοίνωσης, όπως διαβάστηκε από την κ. Παταπίου, έφερε στη θέση της λέξης «*Septinsular*» (Επτάνησα) τις λέξεις «*Ionian Islands*» (Ιόνια νησιά) (στη σ. 247, οι στίχοι 21-24 χρειάζονται ξαναγράψιμο). Τέλος, στις σσ. 257-274 δημοσιεύεται η ανακοίνωση του Σ. Βρυώνη, του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης, με τίτλο «Οι Έλληνες και η Θάλασσα: Κεφαλονίτες στο εξωτερικό· μέρος Γ΄: Η Θάλασσα και ξένες χώρες σε Κεφαλονίτες ποιητές» (στη σ. 268, υποσ. 31, στίχ. 7, αντί *Literature* γρ. *Literatur* και στον επόμενο στίχο αντί *griechschen* γρ. *griechischen*).

Ο τόμος κλείνει με ένα πολλαπλώς χρήσιμο Ευρετήριο (Index), σσ.

275-289, που το συντάξε η διδάκτωρ Μ. Κάλλη. Βέβαια, η μεταγραφή των ελληνικών ονομάτων στα αγγλικά δεν έγινε με σταθερό και ενιαίο τρόπο· π.χ. το νησί της Αίγινας εμφανίζεται με δύο μορφές: ως Aegina και ως Aigina. Κάποτε, ωστόσο, η έλλειψη ομοιομορφίας διευκολύνει την αναζήτηση από ερευνητή ή απλό αναγνώστη που έχει κατά νου μια συγκεκριμένη μόνο μορφή λέξης. Στη συνέχεια, η χρήση παραπεμπτικών λημμάτων οδηγεί στη λύση (στη σ. 278 η καταγραφή Chandax (Chania) είναι λανθασμένη. Χάνδαξ είναι το σημερινό Ηράκλειο, όχι τα Χανιά· στην ίδια σελίδα και στο λήμμα Chios ακατανόητη παραμένει η τελευταία παραπομπή 194,96· στη σ. 283 και στο λήμμα Lippomano η λέξη Nocolò πρέπει να γραφεί Nicolò).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ι. Δ. ΨΑΡΑΣ

